

ЕДІГЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Kaliev JABAİ*

Seitkali DUISEN**

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Түркістан кеңістігінде ерте ортағасырлар тарихында Алтын Орда дәуірі аталған кезеңде түрік және славян халықтарына, солардың қатарында қазақ халқына да кеңінен танымал болған Әмір Едігенің қазақ тарихына қатыстылығы мәселесі талданады. Едігенің осы кезеңде түркі халықтарының ортақ мемлекеті саналатын Алтын Орда мен оған көршілес Орыс мемлекеті Литва княздігінің саяси, әлеуметтік-экономикалық өміріне өзінің жеке басының әскери, дипломатиялық, қолбасшылық қабілетімен, кейбір тұстарда қайшылықты іс әрекеттерімен де ықпалын тигізген. Сол арқылы осы халықтардың ауызша, жазбаша тарих деректерінде күрделі тарихи қайраткер ретінде есімі сақталғаны пайымдалады. Едігенің Ноғай Ордасының, Ақ Орданың және Алтын Орданың (Ұлық Ұлыс, Жошы ұлысы) билігін әскери күшпен, реті келгенде айламен, құлық-сұмдықпен уысында ұстаған мемлекет басшысының қазақ халқының, оның алғашқы ұлттық мемлекетінің ізашары болған Жошы ұлысының бастапқы кезеңіндегі рөлі туралы ауызша және жазбаша тарихи деректерді талдау, саралау арқылы бұл мемлекет билеушісінің қазақ тарихына қатыстылығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: Ноғай Ордасы, Ақ Орда, Алтын Орда (Ұлық Ұлыс, Жошы ұлысы), Қырым хандығы, Орыс мемлекеті, Литва княздігі, әмір, хан, король, Едіге, Тоқтамыс, Әмір Темір, Темір Құтлық, Алтын Орда хандары.

EDIGE VE KAZAK TARİHİ

Özet

Makalede Büyük Türkistan coğrafyasında erken Ortaçağ tarihinde Altın Orda Devri olarak adlandırılan dönemde Kazak halkı dahil olmak üzere Türk ve Slav halkları tarafından yaygın olarak tanınan Emir Edige'nin Kazak tarihiyle alakasına dair meselesi incelenecektir. O dönemde Türk halklarının ortak devleti sayılan Altın Orda ile onun komşusu Moskov Devleti Litvanya prensliğinin siyasi, sosyo-ekonomik yaşamında diplomatik, yönetim becerileriyle birlikte bazı durumlarda çelişkili eylemleriyle de tesir etmiştir. Bu yüzden adı geçen halkların sözel ve yazısal kaynaklarında karmaşık tarihi şahsiyet olarak isminin geçtiği varsayılmaktadır. Edige'nin Nogay Orda'sının, Ak Orda'nın ve Altın Orda'nın (Ulu Ulus, Joshu Ulusu) iktidarını askeri güçle, yeri geldiğinde hile ve kurnazlıkla avucunda tutan Devlet Yöneticisinin Kazak halkının ilk ulus devletinin öncüsü olan Joshu ulusunun ilk aşamalarda rolü şeklinde sözel ve yazılı tarihi verileri analiz ederek Edige'nin Kazak tarihine alakası olduğu kanıtlanacaktır.

Anahtar kelime: Nogay Ordası, Ak Orda, Altın Orda (Ulu Ulus, Joşı Ulusu), Kırım Hanlığı, Rus Devleti, Litvanya prensliği, emir, han, kral, Toktamıs, Emir Temir, Temir Kutluğ, Altın Orda hanları

* Prof. Dr., L.N.Gumilev Üniversitesi, Department of Regional Study, Astana/Kazakhstan, kaliev_zhabai@mail.ru.

** Prof. Dr., L.N.Gumilev Üniversitesi, Department of Regional Study, Astana/Kazakhstan, duisen52@mail.ru.

ЕДИГЕ И КАЗАХСКАЯ ИСТОРИЯ

Аннотация

В статье анализируется проблема причастности Эмира Едиге к казахской истории, которая была широко известна тюркским и славянским народам, в том числе казахскому народу в период эпохи Золотой Орды в истории раннего средневековья на евразийском пространстве. Предполагается, что в Золотоордынский период, общее государство тюркских народов, и соседнее с ней Московское государство, оказали влияние на политическую, социально-экономическую жизнь Литовского княжества как своими личными военными, дипломатическими, командующими способностями, так и противоречивыми действиями, тем самым сохранив имя этих народов как сложных исторических деятелей в устных, письменных исторических источниках. Анализируя и дифференцируя устные и письменные исторические данные о роли казахского народа, его первого национального государства на начальном этапе Улуса Джучи, когда глава государства, Едиге державший власть над Ногайской Ордой, Ак Ордой и Золотой Ордой (Улуг Улус, Улус Джучи) военными силами, в порядке, с умением и дарованием, аргументировали о роли правителя этого государства причастности в казахской истории.

Ключевые слова: *Ногайская Орда, Ак Орда, Золотая Орда (Улу Улус, Улус Джучи), Крымское ханство, Русское государство, княжество Литовское, Амир, хан, король, Едиге, Токтамыс, Амир Темир, Темир Кутлык, ханы Золотой Орды.*

EDIGE AND KAZAKH HISTORY

Abstract

The article analyzes the problem of Emir Yedige's involvement in Kazakh history, which was widely known to the Turkic and Slavic peoples, including the Kazakh people during the Golden Horde Period in the history of the early Middle Ages in the Eurasian space. Analyzing and differentiating oral and written historical data on the role of the Kazakh people, their first national state at the initial stage of the Jochi Ulus, when the head of state, who held power over the Nogai Horde of Edige, Ak Horde and Golden Horde (Ulug Ulus, Ulus of Jochi), argued with military forces, in order, cunning and guile, about the role of the ruler this state's involvement in Kazakh history.

Keywords: *Nogai Horde (White Horde) Ak Horde, Golden Horde (Ulug Ulus, Ulus of Jochi), Crimean Khanate, Russian state, Principality of Lithuania, Amir, Khan, king, Edige, Toktamys, Amir Temir, Temir Kutlyk, khans of the Golden Horde.*

КІРІСПЕ

Ер Едіге – орта ғасырларда өмір сүріп, Ұлы Түркістан тарихында өзіндік орын алған түркі тілдес халықтарға ортақ тарихи тұлға. Сондықтан олардың ауыз әдебиетінде Едіге туралы тарихи-қаһармандық жырлар туды. Түркі халықтарының бірқатарында Едіге туралы көптеген өлеңдер мен аңыздар сақталды. Түркі халықтарының басым бөлігі тағдырдың жазуымен үш ғасырдай Ресей империясы мен Кеңес Одағының құрамында болғанда Едіге туралы тарихи жазба және ауызша деректер сан қилы бағалауды,

түсіндіруді басынан өткізді және әр кезеңде әртүрлі ниетте, бағытта, сол уақыттың талабына сай тәпсірленді.

Жоғарыда аталған екі империяның танымал тарихшылары, әдебиетшілері немесе идеологтарының «ресми үкімдеріне» орай бірде лайықты тарихи бағасын алса, бірде «қараланды», ресми тарихтан шығарылып отырды. Түркі халықтарының бір бұтағы саналатын қазақ ақын-жазушылары, тарихшылары қиын қыстау жылдары Едіге туралы «бой тарта» жазса да, тым қате жаңсақ пікірлерге ұрынған жоқ.

Кеңестік идеология қыспағымен Едіге бейнесі «Қазақ халқының ата-бабаларының есімдері тізбегінен» сызылып тасталса да ұлт зиялылары Едіге тұлғасын ел басқарған, қорғаған Қобыланды, Шора, Сырым, Мамай, Қазтуған, Шалкиіз сынды қазақ батырларының қатарында бейнелеуге ұмтылып отырды. Кеңестік Қазақстанда Едігені зерттеуге тыйым салған уақыттың өзінде қазақ халқының жадында ел қорғаған қаһарман ретінде сақталып, есімі ер балаларға қойылып, тарихи жер бедерлеріне берілді.

1. МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Едіге әмірдің тегі, оның өз заманындағы түрік және славян халықтарының тарихи оқиғаларындағы әрқилы бағаланған рөлі мәселелері ғылыми методологиялық және тарихи даму барысындағы жүйелілік әдістеріне сүйене отырып қарастырылды. Ал тарихи және этномәдени оқиғалар мен құбылыстар жаңа теориялық-методологиялық ұстанымдар арқылы бірқатар жағдайларда гипотетикалық қайта құрастырулар арқылы негізделді.

2. ТАЛДАУ

Тарих философиясы мен әдістемесінің негізін қалаушылардың бірі К. Ясперс (1883-1969) Тарихтың мәні мен мақсаты атты еңбегінде тарихты, тарихи тұлғаларды, олардың заманын тереңірек тану үшін тек жазба, заттай (археологиялық) деректердің жеткіліксіздігін айта келе бізге асыл сөз жеткенде ...тек ауызша мәліметтер ғана бізге адамның жан-дүниесі, көңіл күйі мен қозғаушы күштерін сезінуге мүмкіндік береді, - деп пайымдаған [Ясперс, 2006: 546]. Қазақ әдебиеті ғылымы орнықтырған тарихи жыр тарих емес, олар тарихтың көркем шежіресі деген қағиданы ескере отырып Ер Едіге тұлғасын бағалауда ол туралы эпостағы мәліметтерді жазба деректермен салыстыра отырып пайдаланудың тигізер пайдасы мол деп ойлаймыз. Әмір Едіге басқарған ұлыстар орыс мемлекетімен іргелес және тығыз қарым-қатынаста болғандықтан бұл қайраткер туралы олардың жазба деректерінде де мәліметтер молынан кездеседі. Орыс деректерінде Едіге

туралы жырды алғаш рет 1820 жылы Сибирский вестник журналы жариялады. Бұл Сібірде туып өскен жазушы Г. Спасскийдің қазақтар арасынан жинап, қарасөз түрінде жазған орысша мазмұндамасы еді. Осыған ілесе 1830 жылы А.Ходзько Астрахань маңындағы ноғайлардан Едіге жайында бірнеше жыр жазып алды [Қосанов, 2006: 442].

Кеңес заманының тарихшы академигі Б. Греков: В русской историографии давно сложилось представление о Едиге как об одном из наиболее коварных и хищных ордынских правителей. Это представление покоится на наиболее ценном полном источнике по истории русско-татарских отношений конца XIV и начало XV русской летописи, - деп жазған [Греков, 1950: 384]. Ресей тарихшыларының Әмір Едігені жағымсыз қайраткер ретінде сипаттауын түсінуге болады, өйткені Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) Орыс мемлекетін 240 жылдай бағыныштылықта ұстағаны белгілі. Едіге эпосын қазақ, ноғай, татар, қарақалпақ, башқұрт, өзбек, түрікмен сияқты түркі халықтары XIV-XV ғасырлардан бастап 1944 жылға дейін айтып келді. Бірақ Кеңес Одағында 1944 жылдан бастап Едіге мен оның ұрпақтарына байланысты жырлар жарияланбады және ауызға алынбады. Себебі: сол жылы тамыз айында татар облыстық партия комитетінің жұмысы туралы Татарстан партия ұйымы бұқаралық-саяси және идеологиялық жұмысының жайы мен оны жақсартудың шаралары туралы БК(б)П Орталық Комитеті қаулы қабылдап, сонда қатты сыналды. Қаулыда бұл эпосты өткен заманды дәріптеушілік, моңғол-татар басқыншылығын ақтау бар деген айып тағылды.

1947 жылы 21 қаңтарда Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің де қаулысы шығып, онда Қазақ әдебиеті тарихын құрастырушылардың саяси босандығы сыналды. Қаулы шыққан соң құрастырылып жатқан Қазақ әдебиеті тарихының бірінші томына енген Едіге жыры, оның ұрпақтарына қатысты Орақ-Мамай жыры алынып тасталды [Греков, 1950: 475]. 50-ші жылдары қазақ әдебиетшілері мен тарихшылары тарапынан Мәскеу билігіне Едіге жырына берілген бағаны қайта қарау туралы әлсіз әрекеттер жасалғанымен нәтиже шықпады. Едіге тұлғасын Едіге жыры арқылу танылуы көбірек болып, оның ғылыми тұрғыда тарих үшін талдау аз жасалынғандықтан, тарих жағынан бұрын әдебиеттану тұрысынан қарастырылғаны айтылды [Алпысбес, 2020: 28].

КСРО құлап көптеген түркі халықтары тәуелсіздік алған соң Едіге жырын жариялау, зерттеу қайта қолға алынды. Эпосты зерттеушілердің бірі, филология ғылымдарының докторы Жұбаназар Асанұлының дерегіне қарағанда бүгінгі таңда Едіге

эпосының 50-ге тарта нұсқасы бар. Оның ішінде Шоқан нұсқасы 1400 жол, ноғай нұсқасы 1500 жол, башқұрт нұсқасы 5000 жол, татар нұсқасы 7000 жол, қарақалпақтағы Өтенияз нұсқасы 13680 жол, Қияс нұсқасы 16296 жол. Бәрінде де Едіге деген ер еді, елдің қамын жер еді, - деп дәріптеледі [Асанұлы, 2013, 7 наурыз]. Өткен тарихқа шегініс жасап қарасақ XIX ғасырда түркі жұртына ортақ жырдың тарихи негіздерін ғылыми тұрғыдан саралауға алғаш қадам жасаған автордың бірі Шоқан Уәлиханов болғанын көреміз. Джир Идыге по событиям относится к концу XIV века, должно быть составлен в начале XV века. Это доказывається многими старинными словами и оборотами, которых теперь нет в языке, - деп, мұндағы тарихи оқиғалардың XIV ғасырда өтіп туындының XV ғасырда пайда болғанын көрсетеді [Валиханов, 1985: 297]. Жырдың ең басты қаһарманы Едіге екенін де осы қазақ ғалымы айтты. Ш.Уәлиханов Едігенің Шыңғыс әулетінен болмаса да Алтын Орданың төрт ханының атынан жеке дара билік жүргізген қайраткер екенін жазып кеткен.

Зерттеушілердің пікірінше, түркі халықтарында сақталған жырдың нұсқаларында Едігенің жеке басына байланысты деректер мен пікірлерде қарама-қайшылықтар мол екені байқалады. Тәуелсіздік жылдары белгілі қазақ тарихшысы Бүркітбай Аяған Алтын Орда тарихына арналған дәрістер жинағында Едіге туралы бес беттік тұщымды мәлімет берген [Аяған, 2020: 147-150]. Отандық тарихшылардың бұл тарихи тұлға туралы басқа еңбектері кездеспеді. Зерттеушілердің еңбектерінде және Едіге эпосында бұл тұлғаның өмір жолы, атқарған істері қым-қиғаш қарама-қайшылықтарға толы екендігі байқалады.

Фольклор зерттеушілердің бірқатарының пікірінше көзінің тірісінде-ақ Едігені жек көрушілер жеткілікті болған. Олар Едігені Алтын Орданы құлатуға жеткізген деп айыптайды. Даттаушылар ішінде атақты Әмір Темір мен Тоқтамыс ханның алар орны бөлек. Бұларға арқа сүйеген түркі халықтарының едәуір бөлігі Едігенің саясатын жамандап, әңгімелер, өлең-сөздер, аңыздар таратқан. Едігетанушы Жұбаназар Асановтың пікірінше Едігені қаралау да, мақтау да сол заманда, көзінің тірісінде бар еді, әлі де жалғасуда [Асанұлы, 2013, 7 наурыз]. Дегенмен Ж. Асанұлының дерегі бойынша бүгінгі ноғай және қарақалпақ ғалымдары еңбектерінде Едіге бірыңғай мақталып, әсіре дәріптеледі екен.

Кеңестік және посткеңестік заманда Едіге жырын зерттеуге В. Жирмунский, П. Мелиоранский, А. Самойлович, М.Тынышбаев, М.Әуезов, Қ.Сәтбаев, С.Қасқабасов,

М.Мағауин, Е.Мағауин сияқты белгілі ғалымдар азды-көпті өз үлестерін қосты. Бәрі де эпоэқа жоғары баға берді [Қосанов, 2006: 442]. Едіге әмірдің тұлғасын тарихи тұрғыдан зерттеу мәселесі қазақстандық ғалымдар тарапынан әлі қолға алынбай келеді. Едігенің түркі халықтары, соның ішінде қазақ тарихындағы рөлі туралы аз ғана ғылыми мақалалар мен пікірлерді есепке алмағанда арнайы ғылыми еңбектер жоқ. Белгілі қазақ тарихшысы Бүркітбай Аяған Едігенің шығу тегі туралы зерттеушілер, шежіретанушылар арасында пікірталастар көптігін алға тартады. Бір деректер Балтықшының емес, Құтлықияның баласы, келесілері қоңырат, маңғыт (ақмаңғыт) және қожа тұқымынан, тіпті аңыздағы Баба Тұқластың ұрпағы деген болжамдар барын да алға тартады [Аяған, 2020:147].

Біздің ойымызша қазақ энциклопедиясында жазылғандай Едіге Қаратау өңіріндегі Құмкент қаласын билеген маңғыт әулетінен шыққан Құтлу Қабаның (Кутлу-Каба) баласы [Қаратаев, 1974:105]. деген дерек шындыққа жанасымды сияқты. Неміс ғалымы К. Райхл қарақалпақ жыршыларының Едіге батыр жырының нұсқасын да жазып, аударып, жарыққа шығарған еді [Reichl, 2007]. Отандық ғылыми еңбектерде ортағасырлық Құмкент шаһарының орны Оңтүстік Қазақстан облысының Шолаққорған ауданынан 30 шақырым жерде, Байқадам кентіне барар жолдың бойында екені көрсетілген. Құмкент қаласы XIII-XIV ғасырларда Таластан Сайрамға қарай созылатын сауда жолының бойында орналасты және XV ғасырдың аяғына дейін адамдар мекендегені және бұл қоныстың орнын Ә.Х.Марғұлан және А.Н.Бернштам сияқты танымал ғалымдар зерттегені жазылған [Қосанов, 2006:434-435]. Есімдері танымал екі ғалымның Құмкент шаһары тарихта болғандығы және мұнда көптеген түрік тектес халықтар бірге мекендегені туралы ойға жетелейді. Сонымен Едігенің осы аймақта дүниеге келуі мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды.

Ал ерте замандарда ноғайлардың Қазақстанның оңтүстігі мен қырғыз жеріне дейін қазіргі қазақ, өзбек халықтарымен бірлесе жайлағаны туралы деректер кейінірек мақаламызда айтылады. Дегенмен зерттеушілердің басым бөлігі әмір Едігені түркілердің бір бұтағы ноғай халқының өкілі деп біледі. Солардың бірі, қазақ халқының орта ғасырдағы тарихын көп зерттеген Қожабекұлы Байұзақ Албанидің 1960 жылы жарық көрген көптомдық Народы Кавказа деген кітаптан жинақтаған деректеріне қарағанда орта ғасырлар мен жаңа заманда Қырым ханына, Түрік сұлтандығына, Ресей патшалығына тәуелді болған ноғай халқының негізгі бөлігі 400 жыл бойы Қырым мен

Еділ арасында өмір сүрді. Өмір Едігенің баласы Нұраддинің билік құрған 1426-1440 жылдары Ноғай Ордасы күшейіп, одан кейінгі жылдары әлсіресе да Ресей билігін 1600 жылға дейін толық мойындамаған. Ресей отаршылдығы зардабына шыдамаған ноғайлардың 1866 жылы 180 мыңы Түркияға қоныс аударған. Қазіргі уақытта Ресей Федерациясы құрамында қалған ноғай халқының аздаған бөліктері Шешен, Ингуш, Қарашай, Шеркес, Дағыстан және Ставрополь өлкесінде мекендейді [Албани, 1994: 217-219].

Ноғай Ордасының тарихын терең зерттеген Ресей тарихшысы В.Трепавловтың пайымдауынша ноғайлардың осы саяси бірлестігі XIV ғасырдың 90-жылдары Батыс Қазақстанда Жайық пен Ембі өзендері арасында орнығып уақыт өте келе жер аумағын ұлғайтты [Трепавлов, 2016: 64]. Осы автор ұлыстың (Юрт) негізін қалаушы Едіге екенін көрсетіп, лауазымы тарихи деректерде түменбасы-темник (он мың әскер қолбасшысы), әмір, беклербек атауларымен кездесетінін жазады. Қазақстандық ресми тарихнамада Алтын Орданың ыдырауы барысында пайда болған ірі мемлекеттік бірлестіктің бірі Ноғай Ордасы екені және XIV-XV ғасырларда оған Батыс Қазақстан аумағы кіргені көрсетілген. Ноғай Ордасын іс жүзінде 15 жылдай (1396-1411) өз қолында ұстаған Едіге тұсында оқшаулана бастағаны және XV ғасырдың ортасына қарай тәуелсіз мемлекетке айналғаны баяндалады [Алдажұманов, 2010:110].

Осы арада қазақстандық академиялық басылымдарда Ноғай Ордасының Ноғай ұлысы, Ноғай жұрты, Маңғыт жұрты аталатынын және бұл мемлекеттің Қазақстан аумағында пайда болғаны туралы нақты жазылғаны, Ноғайлы ұлысының негізін қалағандардың бірі әмір Едігенің де қазақ жеріне, тарихына тікелей қатысы барлығы мойындалғаны байқалады [Алдажұманов, 2010:159]. Бестомдық Қазақстан тарихының екінші томында Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы халықтарының жақын туыскандығы туралы Ш.Уәлихановтың жазғаны және Шоқанның алғашқы қазақ ханы Жәнібек тұсында достық қатынаста өмір сүрген ноғайлар мен қазақтарды екі туысқан орда дегенін алға тартады [Алдажұманов, 2010:160]. Ш.Уәлиханов қазақ және қырғыз шежірешілерінен, халық тарихын жадында сақтаған көнекөздерден естігендеріне сүйеніп бір кездері ноғайлардың Алатауға, қырғыздың Ыстықкөліне дейін барып жайлағанын, Ыстықкөл маңында ноғайдың бірнеше қалалары болғаны, тек апаттан соң қирағанын, желді, дауылды күндері көл жағасына-қайранға олардың үй мүліктерін толқын айдап шығарып тұратынын жазған. Қазақтардың аңыз-жырларында ноғай мен

қазақ аралас көшіп, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман еді деп айтылғанын еске алады [Уәлиханов, 1985: 113-114].

Ноғайлар жеріне қалмақ ханы Хоурлық шапқынынан соң, ноғайлар Жайық пен Еділдің арғы бетіне өтіп, қазақтар 1636 жылы оңтүстікке ығысады... Қазақ пен ноғайлардың жылап айрылысуы, сол кезде дүниеге келген аңыз-дастандарда, күйшілердің қобызда ойнаған күйлерінде өшпес із қалдырды. Ол дастан-жырларды, күйлерді тыңдаған кәрілердің сақалдарынан тарам-тарам жас ағып, мұң-шерге батады. Ормамбет би өлген күн. Он сан ноғай бөлген күн, - деп жырлайды дала жыраулары-деп тебіренсіпен жазады Шоқан Уәлиханов [Уәлиханов, 1985:124]. Ноғай халқы, олардың ел басқарған қайраткерлері, солардың ішінде әсіресе Едіге есімі қазақ халқының тарихымен, фольклорымен тығыз байланысты. Қазақ ішінде Едігенің есімі өте әйгілі. Қазақ халқына ол батыл да, саяси қаһарман ретінде танымал. Қазақстанда елді мекендер, алаңдар, Ақтөбе қаласындағы көше Едіге есімімен аталады. Ұлытауда бір-бірінен алыс емес жерде орналасқан Едіге мен Тоқтамыс атты қос шоқылар бар [Аяған, 2020: 147].Кезінде Шоқан Уәлиханов та ортағасырлардағы аласапыран заманда түркі-моңғол тайпаларының біріккен одақтары болғанын, олардың кейбірі саяси тұтастыққа жеткенін Рашид-аддин мен А.Левшиннің деректеріне сүйеніп жазғаны белгілі. Ш.Уәлиханов ноғайлының Едіге жырын еске ала отырып, Сарайшық қаласы төңірегінде Ноғайлы елі болғанын жазады [Уәлиханов, 1985:110].

Едіге (1352-1419) маңғыт руының биі, қолбасшысы. Шыңғыс ханның әулетіне жатпаса да өзінің қарым-қабілеті, арқасында XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) тағын иеленген ел басшысы бола білді. Поляк және орыс тарихи деректерінде Едіге Ноғай Ордасының, Алтын Орданың беклербегі ретінде сипатталады. Бұл тұрғыда Алтын Орда ұғымының қалыптасуы туралы ізденістер жайында сөз қозғаған ғалымдар, бұл ұғымның түркі шежірелерінде айтылатын нұсқасымен қатар батыс Еуропа қоғамының ой-санасында қалай пайда болғаны жайлы да айтқан еді [Алпысбес, Алеушинов, 2023: 466]. Едігенің өмірінің елеулі кезеңі Алтын Орда мен Әмір Темір арасындағы соғыстармен тікелей байланысты өтті. Едіге тарих сахнасына өзінің басты қарсыласы Тоқтамыспен қатар шықты. 1378 жылы Тоқтамыс Ақ Орда ханы Темір Мәлікті жеңіп Ақ Ордаға ие болғанда Едігенің әкесін өлтіртеді. Осыдан кейін Едіге Тоқтамыстан қашып, Әмір Темірді паналайды. Кейбір деректерде Әмір Темірдің бір әйелі Едігенің апасы болғаны айтылады, бұл да Едігенің қуатты билеушіні

жақынсырап паналауына бір себеп болса керек. Сонымен бірге Әмір Темірдің айналасына Тоқтамыстан қашқан көптеген Алтын Ордалық төрелер мен билер жиналады.

Ақырында 1391 жылы Тоқтамыс пен Әмір Темірдің соғысы басталғанда, Едіге мен басқа қолбасшылар бұл соғысты елдеріне қайту үшін бір орай деп білді. Әмір Темір Алтын Ордаға шабуыл жасағанда, Едіге бас қолбасшы ретінде қол бастады. Ресейдің тарихнамасында Едіге Ноғай Ордасының негізін қалаушы маңғыт руы әулеті басшысы ретінде аталады. Ресей мемлекеті Ноғай Ордасын талқандап, оның мырзаларын өзіне бас идіріп, империяға қызмет етуге мәжбүрлегені мәлім. Ресей мемлекетіне қызметімен тарихта қалған Урусов, Шайдеков, Юсупов, Суюндиков княздері Едіге әулетіне тарағандар ретінде белгілі. Едігенің Алтын Орда тағын иелену жолындағы күресіндегі опасыздықтар мен бұралаң жолдардан өтуіне баға беру үшін Алтын Ордадағы сол кездегі жағдайға жазушы, тарихшы Мұхтар Мағауиннің берген төмендегідей сипаттамасына назар аударған жөн деп білеміз. 1357 жылы Алтын Орданың ұлы ханы Жәнібек өлгеннен соң елдің саяси жағдайы қиындайды, аумалы төкпелі «бұлғақ кезеңі» туады. Қазақта ескіден қалған Нар мойыны кесіліп, Бердібектің өлген жері деген мақал бар. Бұл Бердібек - Жәнібек ханның туған ұлы. Аталарына тартпаған қорқау, залым, таққа таласар деген қауіппен, кіндіктес, немере-шөбере туыстарының түгел көзін жояды, ел жұртына қарабет болып, арада екі жыл өтер-өтпестен өзі де кісі қолынан өледі. Бердібектен соң шынында да нар мойыны кесіледі, яғни Алтын Орданың негізін салған Бату ханның тұқымы құриды, Жошыдан тараған басқа әулеттер ішінде таққа талас басталады. Тарихшылардың есебі бойынша, үлкен бұлғақ дәуірінде айналасы 20 жыл ішінде Алтын Орда тағында 14 хан ауысыпты. Ешқайсысы еркімен түспеген, бәрі де өзара қырқыс нәтижесінде қазаға ұшыраған [Мағауин, 1995: 10-11].

Қарудың, әскери күштің қауқарына сүйеніп, билеушілердің тақ таласы кезінде, мемлекетаралық қатынастарда неше түрлі айла-шарғыларға, опасыздықтарға, адам жанын түршіктіретін қанды қылмыстарға барған сол ортағасырлық қатал, Исай Калашников сипаттағандай сұм заманда өмір сүрген Едігенің кейбір әрекеттерін қазіргі заман тұрғысынан айыптау орынсыз болар деп ойлаймыз. Ноғай Ордасының тарихын терең зерттеген ресей тарихшысы В.Трепавлов Едіге дәуірі деп айдарлаған бұл кезең билікке таласушы топтар арасында өзара қырқыстың өршіп Ақ Орданың Жошы ұлысынан (Алтын Орда) іс жүзінде бөлініп, өз алдына жеке мемлекет болған кез еді. Едігенің тақ үшін күресте оның Шыңғыс әулетінен болмауы, қарсыластарының оны хан

тағына лайықсыз қарасүйек, - деп кемсітуі олармен аяусыз күресуіне, осы күресте оны адамгершілікке жат әрекеттерге баруға итермелегенін де назардан шығармау керек. Ақ Ордада одан кейін бүкіл Алтын Ордада, одан кейін өкімет билігі Тоқтамыс қолына өткен кезде Едіге оған опасыздық жасап, немере туысы Темір-Құтлық (Тимур-Кутлук) екеуі Әмір Темірге жақтасады.

XX ғасыр басындағы татарлардың Шора журналында жарияланған тарихи деректерге қарағанда Едіге Әмір Темірді үгіттеп, 1391 жылы Тоқтамысқа қарсы жорық жасауға көндіреді. Тоқтамыс ханның көп санды әскерінің құрамында Едігенің руластары бар болғандықтан оларға астыртын хабар жіберіп шайқас кезінде Тоқтамысты тастап кетуге көндіреді. Сол себепті Тоқтамыс жеңіліп қашады. Сөйтіп Едіге Тоқтамыстан кегін алады [Қазыбек, 1998: 54-55]. 1391 жылы Темірді де тастап шыққан Едіге Еділ мен Жайық арасындағы жерлерді жеке билей бастайды. Ол кейінірек Алтын Орданы да өзіне қаратты. Алтын Орданың ханы деген атаққа Темір Құтлық әншейін ие болғанымен, оның шын мәніндегі билеушісі (1396-1411) әмір Едіге болды. М. Сафарғалиевтің дерегінше Темір Құтлық ханның тірі кезінде-ақ Ордадағы барлық князьдардың князы болып алған Едіге Темір-Құтылық өлгеннен кейін мемлекетті басқаруды түгелдей өз қолына алды. Алайда хан ұрпағы болмағандықтан Едіге оның алдындағы Мамай сияқты өзіне хан атағын бере алмады. Хан тағына Жошы ұрпағынан шыққан ханзадаларды отырғызуға мәжбүр болған Едіге солар арқылы мемлекеттегі бүкіл істерді толық биліктегі әмірші ретінде басқарды [Сафарғалиев, 2014: 208].

Тарихшы Ж. Сәбитовтің дерегінше Өзбек хан реформасынан кейін әмірлердің билікке араласуы басталды. Алтын Ордада әмірлерден 9 билеуші шықса, солардың бірі Әмір Едіге болды [Сабитов, 2020: 21]. Тарихи әдебиеттерден Едігенің билікке қол жеткізу жолында бірқатар соғыстар жүргізгенін байқауға болады. Едіге Темір Құтылықпен бірге Тоқтамысқа қарсы күресті. 1397 жылы Едіге Алтын Орда әскерінің қолбасшысы болды. 1399 жылы Едіге Ворскле өзенінің бойында Литва князы Витовтың және Литваға қашып кеткен Тоқтамыстың әскерін талқандады. 1399 жылы Темір-Құтлық өлген соң Едіге Алтын Орда тағына Шәдібекті отырғызды. Шәдібектің тұсында бұрынғы Жошы ұлысының жері ақырғы рет түгел біріктірілді. 1407 жылы Едіге Булгар қаласында өзін хан жариялаған Тоқтамыстың баласы Жалел ад-Динге қарсы жорық ұйымдастырды. 1409 жылы Едіге қарулы күштерімен өкшелей жүріп Батыс Сібірді паналап жүрген Тоқтамысты тауып өлтіріп өзінің бір басты бақталасынан біржолата құтылады [Аяған,

2020: 148-150]. Әмір Едіге 1408-1409 жылы Руське шабуыл жасады. Ондағы мақсаты Орыс мемлекетін Алтын Ордаға қайтадан салық төлеуге мәжбүр ету еді. Жорық барысында орыстың Серпухов, Дмитров, Переяславль, Нижний-Новгород т.б. қалаларын қиратты. Москваны да қоршады бірақ оны ала алмады. Егер Едіге дарынсыз, нашар қолбасшы болса осыншама шайқастар жүргізіп, көбінде жеңіске жетпеген болар еді.

Шора журналындағы мақалаларда татар зерттеушілері орыстың атақты тарихшылары Карамзин мен Соловьевтің еңбектеріне сүйеніп Алтын Орда хандары жиі ауысып, биліктері әлсірегенін сезіп еркінсі бастайды. Олар Алтын Орда астанасы Сарайға сый-сияпатпен келіп, салық төлеуден бас тартты. Оларды тәубесіне келтіруді ойлаған Едіге Полад-Темірді 1408 жылы хан сайлатқан соң Мәскеуге жорыққа аттанады. Мәскеу князі мұны естіп, әскер жинап дайындалғанымен, бас қауіпсіздігін ойлап әйел-баласын алып Кострома қаласына қашып кетеді. Едіге әскерімен 30 қарашада Мәскеуге жетіп қоршауға алады. 20 күннен кейін Мәскеу қорғанысшылары 3 мың сом ақша төлеген соң, Едіге әскерін алып Ордаға қайтады. Сол кездегі деректер Едігенің Мәскеуді шабуылмен алмай тез қайтуын, Ордаға бір шаһзаданың шабуыл жасағаны туралы қауіпті хабар жетуінде деп түсіндіреді. Дәл осы кезде Темір-Құтылықтың ұлы Сарай қаласына шабуыл жасап Полад хан мен Едіге мырзаны Орданы тастап қашуға мәжбүр етеді. Бірақ көп уақыт өтпей Тоқтамыс ханның ұлы Жалал ад-Дин Сарайдан Темір ханның өзін қуып шығады. Полад хан мен Едіге мырза Қара теңіз жағалауына жетіп Ордадан бөлек Қаратеңіз ұлысын (кейін Қырым хандығына айналады) құрып Поладты хан етіп билік жүргізе бастайды. Едіге 1416 жылы Литва князі Витовтпен соғысып жеңеді. Көп тұтқындар мен олжаға кенеледі. Бірақ Едіге жан-жақтан қауіп көптігін ескеріп, жағдайды ушықтырмай Витовтпен дипломатиялық жолмен қарым-қатынасты жақсартуға кіріседі. Елшілікпен қызыл мәуіті жапқан үш түйе, 27 ат және князге хат жібереді. Едіге хатында екі жақтың да асыра сілтеп қателік жіберіп, соғысып көп қан төккенін, енді бейбіт өмір сүрейік деген мағынада ұсыныс жасайды. Осылайша екеуі татуласады [Қазыбек, 1998: 58-59].

Едіге бір жағынан бұл татуласуды Алтын Орда билігін қайтарып алуға пайдаланбақшы болды. Едіге қарсылыстарымен күресте дипломатиялық тәсілдің бірі ретінде әулеттік некені де тиімді қолдана білген. Мәселен, Әмір Темір ұрпағы Шахрұқтың баласына бір қызын ұзатып қарым-қатынасты жақсартуға ұмтылды [Сафарғалиев, 2014: 215]. Едіге бір қызын өзі таққа отырғызған Темірбек ханға ұзатып

күйеу баласымен туыстықты нығайтуға тырысқан, бірақ ол үміті ақталмады [Аяған, 2020:149]. Едіге осындай туыстық қатынасты Тоқтамыспен арада да қолданған. Қадырғали Жалайырдың дерегіне қарағанда Едігенің бір әйелі Тоқтамыстың бір баласы Күшік сұлтаннан туған Жәніке болды. 1410-1412 жылдары Алтын Ордада болған аласапыран кезде Едіге өкімет билігінен айрылады. Өкімет басына қайтадан Тоқтамыстың балалары келді. Едіге жан сауғалап Хорезмге қашып барады, бірақ көп ұзамай (1414 ж.) ол жерден Герат ханы Шахруқ Едігені қуып жібереді. 1419 жылы Сарайшық қаласының түбінде Едіге Тоқтамыстың баласы Қадырбердінің қолынан қаза тапты [Қаратаев, 1974:115]. Шора журналындағы дерек бойынша Едігенің мүрдесі Қажытархан (қазіргі Астрахань) қаласының шығыс жағына жерленген [Қазыбек, 1998: 59]. Авторлардың дерегінше Едіге ислам дінін берік ұстанған, діндар адам болған. Өлерінде жауларынан рұқсат сұрап, дәрет алып, намазын оқып барып өмірмен қоштасыпты.

3. ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Едіге туралы Ибн Арабшаһ мынадай жазба қалдырыпты: Едіге мырза аса ақылды білгір саясатшы еді. Досына мейірімді, дұшпанына қатал болды. Отыз күн ораза бес уақыт намазын қаза қылған емес. Шарифат амалдарын орындай жүріп, ғылым, білім, өнер туралы кітаптарды да жиып, оқып-біліп отырды. Сөзін тыңдайтын достары да мол еді. Жиырма жыл Дешті-Қыпшақта төре болып тұрды. Жақсы өмір сүрді. Жиырмадай баласы қалды» [Қазыбек, 1998: 60]. Қазіргі қазақстандық тарихнама 1419 жылы Едіге қазасынан кейін Алтын Орда шын мәнінде орталық билігі бар мемлекет болуын тоқтатып, XV ғасырдың ортасына қарай біржола ыдырады деп түйін жасайды [Алдажұманов, 2010:110].

Едіге тұлғасы көптеген түркі халықтарының жадында сақталып, 600 жылдан астам уақыт өтсе де есімі мен ел тұтастығын сақтау жолында атқарған істері ұмытылмай, қайта жаңғырып, тұтас түркі жұртының орта ғасырлардағы Еуразиядағы ең қуатты империя - Алтын Орданы (Ұлық Ұлыс) 14 жыл көшпелі ноғай-қыпшақ ұлыстарының намысын қорғағандықтан, қазақ халқының тарихи жадында Ел қамын жеген ер Едіге деген атпен есімі сақталды. Қазақтың бұрынғы ақын-жыраулары және қазіргі бірқатар қазақстандық қоғамтанушы ғалымдар - тарихшылар, әдебиетшілер, заңгерлер, тарихи зерттеушілер Едігені тарихи тұлға, Алтын Орданың (Ұлық Ұлыс, Жошы ұлысы) басқару тізгінін ұстаған ақылды би, шешен, қол бастаған батыр, шебер қолбасшы, дипломат

ретінде таныды. Сондықтан Едіге ежелден туысқан қазақ-ноғай халықтарына ортақ тарихи тұлға, нақты айтқанда Алтын Орда мемлекетін сақтап нығайту жолына өмірін арнаған мемлекет басшыларының бірі ретінде қазақ тарихында өзіндік орны бар қайраткер ретінде орнықтыру әділдік болар еді деп білеміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біріншіден, Едіге тұлғасы көптеген түркі халықтарының тарихи жадында сақталып, мың жарым жылдан астам уақыт өтсе де есімі мен түркі халықтарының тұтастығын сақтау жолында атқарған істері ұмытылмай, қайта жаңғырып, тұтас түркі жұртының орта ғасырлардағы Еуразиядағы ең қуатты империя — Алтын Орда (Ұлық Ұлыс) билеушісі ретінде тарихта орын алды.

Екіншіден, Едіге әйгілі Шыңғыс әулетінен шықпаса да, қара халық арасынан, яғни қазақы пайыммен айтқанда қарасүйек тобынан шығып, Ноғай ұлысы билігін қолында ұстап, 1396-1419 жылдары оның басты бегі (беклербек) болды.

Үшіншіден, Едігенің тек осы ұлыспен шектеліп қалмай одан әрі Ақ Орданы, одан соң Алтын Орданы билеуге қол жеткізуі оның талантты, айлакер, батыл саясаткер, қолбасшы, дипломат екендігін байқатады.

Төртіншіден, Едіге әмір ноғай-қыпшақ ұлыстарының мемлекет басшысы ретінде солардың мүддесін қорғап қызмет жасағандықтан қазақ халқының тарихи жадында Ел қамын жеген ер Едіге деген атпен есімі сақталды.

Бесіншіден, қазақ халқын, мемлекетін құраушылардың бірі қыпшақ ру-тайпалары болғандығы және олардың ноғай халқымен ғасырлар бойы шығу тегі бір және тілі, діні, ділі, салт-дәстүрі, мәдениеті, шаруашылық жүргізу әдіс-тәсілдері ұқсас болғандығы тарих ғылымында мойындалған ақиқат. Әмір Едіге сол ноғай ұлтының төл өкілі және қазақ пен ноғайға ортақ тарихи тұлға.

Сондықтан Едіге ежелден туысқан қазақ-ноғай халықтарына ортақ тарихи тұлға, нақты айтқанда Алтын Орда мемлекетін сақтап нығайту жолына өмірін арнаған мемлекет басшыларының бірі ретінде қазақ тарихында өзіндік орны бар қайраткер ретінде орнықтыру әділдік болар еді деп білеміз.

EXTENDED SUMMARY

The article analyzes the problem of Emir Yedige's involvement in Kazakh history, which was widely known to the Turkic and Slavic peoples, including the Kazakh people during

the Golden Horde Period in the history of the early Middle Ages in the Eurasian space. Analyzing and differentiating oral and written historical data on the role of the Kazakh people, their first national state at the initial stage of the Jochi Ulus, when the head of state, who held power over the Nogai Horde of Edige, Ak Horde and Golden Horde (Uluk Ulus, Ulus of Jochi), argued with military forces, in order, cunning and guile, about the role of the ruler this state's involvement in Kazakh history. Edige — took his place in history as the ruler of the Golden Horde (Ulu Ulus). He led the rule of the Nogai Ulus in 1396-1419, although Edige was not from the famous Genghis dynasty. Edige is a historical figure common to the Kazakh-Nogai peoples since ancient times, so it would be fair to establish him as one of the heads of state who devoted his life to strengthening the Golden Horde state, as a prominent figure in the history of Kazakhstan.

Edige's contributions to Kazakh history are evident in his role as a unifying figure for the Turkic tribes. He is often portrayed in oral epics and historical narratives as a protector of the people and a skilled statesman. These accounts highlight his ability to navigate complex political landscapes, including his interactions with neighboring powers such as the Russian state and the Grand Duchy of Lithuania. The legacy of Edige is preserved in the oral traditions of various Turkic peoples, including the Kazakhs, Nogais, Tatars, and Bashkirs. These epics, which celebrate his heroism and leadership, have been passed down through generations. For instance, the "Edige Epic" exists in multiple versions, with some extending to thousands of lines. These narratives emphasize his role as a defender of the Turkic peoples and a key figure in the history of the Golden Horde. In addition to oral traditions, Edige's life and achievements are documented in historical records from both Turkic and non-Turkic sources. Russian chronicles, for example, provide accounts of his military campaigns and diplomatic efforts. However, these records often portray him in a negative light, reflecting the adversarial relationship between the Golden Horde and the Russian state. Edige's legacy has been subject to varying interpretations over time. During the Soviet era, his contributions were downplayed or omitted from official histories due to ideological constraints. The "Edige Epic" was banned in the mid-20th century, as it was perceived to glorify feudalism and Mongol-Tatar rule. Despite these challenges, Edige remained a revered figure in the collective memory of the Kazakh people, symbolizing resistance and unity. With the collapse of the Soviet Union and the resurgence of interest in Turkic history, Edige's contributions have been re-evaluated. Scholars have highlighted his role as a statesman and military leader who sought to preserve the integrity

of the Golden Horde and its successor states. His efforts to maintain alliances through diplomacy, including intermarriages with other ruling families, further underscore his strategic vision. Edige's impact on Kazakh history is multifaceted. He is remembered as a unifying figure who played a crucial role in the early stages of Kazakh statehood. His leadership during a turbulent period in the history of the Golden Horde exemplifies the resilience and adaptability of the Turkic peoples. Moreover, his legacy serves as a reminder of the interconnectedness of the Turkic world and its shared cultural and historical heritage.

In conclusion, Edige's life and achievements highlight the complexities of leadership and state-building in the medieval Eurasian context. His contributions to the political and cultural development of the Kazakh people underscore his significance as a historical figure. Recognizing Edige as a common heritage of the Kazakh and Nogai peoples not only honors his memory but also reinforces the shared history of the Turkic world.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Алдажұманов Қ., ред. (2010), Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), Бес томдық, 2-том, Алматы: Атамұра, 640 бет
- Алпысбес М. (2020), Түрік-қазақ шежірелеріндегі Едіге би туралы тарихи деректемелер // Ер Едігенің Алтын Орда тарихындағы орны: конф матер. Алматы 3 желтоқсан, 2020. Алматы: Қазақ университеті, 100 бет. Б.28-34
- Алпысбес М., Алеушинов Ф. (2023) “Роль Едиге би в истории Улуг Улуса (Золотой Орды)”, Международный электронный научный журнал «*edu.e-history.kz*», DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_35_3_464-478
- Асанұлы Ж., (2013), “Едіге эпосы: эпикалық шындық пен тарихи шындық” // *Ақтөбе газеті*, 2013 жыл 7 наурыз
- Бүркітбай Аяған, (2020), *Ұлық Ұлыс - Алтын Орда мемлекеті тарихы*, Дәрістер жинағы, Алматы: ЖШС Литера-М, 216 бет
- Валиханов Ч., (1985), *Собр. Соч. в 5-ти томах*, том 5, Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, с. 297
- Греков Б., Якубовский А., (1950), *Золотая Орда и ее падение*, Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, с. 475
- Қадырғали Ж., (1997), Шежірелер жинағы, жалпы редакциясын басқарған: М. Мағауин, Алматы: Қазақстан, 128 бет

- Қазыбек Н., (1998), “Алтын Орданың құрылуынан құлауына дейін”, *Мақалалар*, Қадімше араб әрпімен татар тілінде шыққан Шора журналынан аударып, құрастырған Нұрқасым Қазыбек, Алматы: Рауан, 128 бет
- Қаратаев М., ред., (1974), *Қазақ Совет Энциклопедиясы*, 4-том, Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы, 670 бет
- Қожабекұлы Б., (1994), *Тарихи таным: ежелгі халықтар, тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар*, Алматы: Ататек, 400 бет
- Қосанов С., Қасқабасов С., ред. (2006), *Бабалар сөзі: сериясы*, 39-том: Батырлар жыры, Астана: Фолиант, 2006, 448 бет
- Мағауин М., (1995), *Қазақ тарихының әліппесі: деректі толғам*, Алматы: Қазақстан, 208 бет
- Reichl K. (2007), *Edige—a Karakalpak Oral Epic as performed by Jumabay Bazarov*, Edited and translated by Karl Reichl, 498 pp.
- Сабитов Ж., (2008), *Генеалогия Джучидов в XIII-XVIII веках*, Монография, Астана, с. 220
- Сафарғалиев М., (2014), *Алтын Орданың ыдырауы*, Алматы: Дайк-Пресс, 326 бет
- Трепавлов В., (2016), *История Ногайской Орды*, Казань: Научное издание, Отпечатано с готового оригинал-макета в ЗАО Издании дом Казанская недвижимость, с. 765
- Уәлиханов Ш., (1985), *Таңдамалы*, 2-басылым, Алматы: Жазушы, 560 бет
- Ясперс, К., (2006), *Тарихтың мәні мен мақсаты*, Тарих адамзат ақыл-ой ойының қазынасы: сериясы, 9-том, Астана: Фолиант баспасы, 604 бет